

بررسی تطبیقی دیدگاه سید اسماعیل جرجانی و ابن سینا در مورد سیر تشخیصی و درمانی سومزاجات کبدی در دو کتاب قانون و ذخیره خوارزمشاهی

زهرا بهرامی^۱، مهدی صالحی^۲، سید امیرحسین لطیفی^۳، محمدحسین اسدی^۴، سید عبدالله محمودی^{۵*}

۱- دانشجوی ارشد تاریخ علوم پزشکی، مرکز تحقیقات طب سنتی و مکمل، گروه تاریخ پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی اراک، اراک، ایران. ایمیل:

Bahramizahra628@gmail.com

۲- استادیار طب سنتی، مرکز تحقیقات طب سنتی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی اراک، اراک، ایران. ایمیل: Salehi58@gmail.com

۳- دانشیار طب سنتی، مرکز تحقیقات طب سنتی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی اراک، اراک، ایران. ایمیل: Seiedalatifi@yahoo.com

۴- موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب ایرانی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران. ایمیل: M.h.asadi3530@gmail.com

* موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب ایرانی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران. ایمیل: Seved.mahmoodi1885@gmail.com

چکیده

این تحقیق به بررسی سیر تشخیصی و درمانی بیماری‌های کبدی از دیدگاه دو پزشک برجسته تاریخ پزشکی ایرانی، سید اسماعیل جرجانی و حکیم بوعلی سینا، می‌پردازد. جرجانی با تأکید بر تحلیل مزاج و استفاده از داروهای گیاهی، رویکردی تخصصی و دقیق در درمان بیماری‌های کبدی ارائه کرده است. در مقابل، بوعلی سینا با استفاده از اصول جامع و سیستماتیک، به بررسی نقش کبد در سیستم‌های بدن و ارائه درمان‌های متنوع پرداخته است. این تحقیق تلاش می‌کند تا نقاط قوت و ضعف هر یک از این رویکردها را تحلیل کرده و کاربردهای عملی نظریات سنتی را در درمان‌های مدرن بررسی کند. این پژوهش، یک مطالعه مروری و به روش کتابخانه‌ای انجام شده است. کلید واژه‌های سوءمزاج کبد، قاعدگی، رازی و ابن سینا و .. در پایگاه‌های استنادی مانند **ISC**، **wos**، **scopus**، **ISC**، **wos**، **scopus**، **ISC**، **wos**، **scopus** و .. و نرم افزار نور مورد جستجو قرار گرفتند. همچنین بررسی کتب طب برجسته‌ای مانند جلد نهم الحاوی فی الطب، جلد سوم قانون فی الطب نیز در یافتن بخشی دیگری از استفاده شد. با استفاده از مقایسه روش‌های سنتی و مدرن، نتایج تحقیق پیشنهاداتی برای بهبود فرآیندهای تشخیصی و درمانی بیماری‌های کبدی ارائه می‌دهد. هدف نهایی این تحقیق ارتقاء کیفیت درمان‌ها از طریق ترکیب آموزه‌های سنتی و شیوه‌های مدرن و بهبود نتایج درمانی در پزشکی معاصر است.

کلمات کلیدی: سومزاجات کبدی، سید اسماعیل جرجانی، حکیم بوعلی سینا، تاریخ علوم پزشکی، طب سنتی

A comparative study of the views of Seyyed Ismail Jorjani and Avicenna on the diagnostic and therapeutic processes of liver humors in the two books "Al-Qanun" and "Zakhireh Khwarazmshahi."

Zahra bahrami¹, Mehdi Salehi², Seied Amirhossein Latifi³, Mohammad Hossein Asadi⁴, Seyed Abdollah Mahmoodi^{5*}

1- M.Sc. Student in History of Medical Sciences, Traditional and Complementary Medicine Research Center (TCMRC), Arak University of Medical Sciences, Arak, Iran. Email: Bahramizahra628@gmail.com

2- Assistant Professor, Traditional and Complementary Medicine Research Center (TCMRC), Arak University of Medical Sciences, Arak, Iran. Email: Salehi58@gmail.com

۳- Associate Professor, Traditional and Complementary Medicine Research Center (TCMRC), Arak University of Medical Sciences, Arak, Iran. Email: Seiedalatifi@yahoo.com

۴- Institute for Studies in Medicine History, Persian and Complementary Medicine, Iran University of Medical Science, Tehran, Iran. Email: M.h.asadi3530@gmail.com

* Assistant Professor, Traditional and Complementary Medicine Research Center (TCMRC), Arak University of Medical Sciences, Arak, Iran. Email: Seved.mahmoodi1885@gmail.com

Abstract

This study examines the diagnostic and therapeutic approaches to liver diseases from the perspectives of two prominent figures in Iranian medical history, Seyyed Ismail Jorjani and Hakim Avicenna (Ibn Sina). Jorjani, emphasizing the analysis of temperaments and the use of herbal remedies, has provided a specialized and precise approach to treating liver diseases. In contrast, Avicenna applied a comprehensive and systematic approach, exploring the role of the liver within bodily systems and offering diverse treatments. This research aims to analyze the strengths and weaknesses of each approach and evaluate the practical applications of traditional theories in modern treatments. By comparing traditional and modern methods, the study offers recommendations for improving diagnostic and therapeutic processes for liver diseases. The ultimate goal of this research is to enhance treatment quality through the integration of traditional knowledge and modern techniques, thus improving therapeutic outcomes in contemporary medicine.

Keywords: Liver diseases; Seyyed Ismail Jorjani; Hakim Ibn Sina; history of medical sciences.traditional medicine

۱- مقدمه و بیان مساله

طبق تعریف سازمان جهانی بهداشت، پزشکی سنتی مجموعه‌ای از دانسته‌ها، مهارت‌ها و روش‌هایی است که در فرهنگ‌های گوناگون برای حفظ تندرستی، پیشگیری، تشخیص و بهبود یا درمان بیماری‌های جسمی و ذهنی به کار می‌رود. اغلب این روش‌ها تاریخچه بسیار طولانی و حتی چند هزار ساله دارند که نیاکان انسان‌ها بر اساس دریافت‌ها، باورها و تجربیات هر فرهنگی به آن دست یافته و به کار برده‌اند و به صورت نوشتاری یا گفتاری از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است (۱).

افزایش روزافزون مصرف گیاهان دارویی و فرآورده‌های آنها در سطح بین‌المللی بیانگر توجه و تمایل عموم به جایگزین‌هایی برای پزشکی کلاسیک است (۲).

طب سنتی ایران، که بگفته دکتر سیریل الگود نویسنده کتاب «تاریخ طب در ایران» پیشینه‌ای فراتر از طب یونانی دارد (۳) مکتبی است کامل و پویا که متکی بر پشتوانه علمی و تجربی چند هزارساله ایرانیان و ملل دیگر و برخوردار از توجه به جنبه‌های اخلاقی و تربیتی و آموزه‌های اسلامی بوده که به همت حکیمان بزرگی چون ابن سینا و جرجانی بازنگری و تدوین یافته و توسط طبیبان بی‌شماری همچون حکیم عقیلی و حکیم مومن و دیگران طی قرن‌ها به نقطه کمال نسبی خود رسیده است. این طب در واقع یک فرهنگ سالم زیستن است که ریشه در اعتقادات مردم کشور عزیزمان دارد، فرهنگی که به انسان تنها از بعد مادی نگاه نمی‌کند بلکه به ابعاد دیگر وجود او به عنوان خلیفه‌ی الهی نیز توجه دارد. از دیدگاه طب سنتی ایران، حفظ سلامت مقدم بر درمان است، و سبک زندگی و تأمین هوای سالم، تغذیه درست، فعالیت کافی، استراحت به اندازه و تعادل حالات روحی- روانی اهمیتی ویژه دارد.

از ویژگیهای این مکتب:

- کل نگر،
- اعتماد به هویت روحانی، جسمانی، روانی و اجتماعی برای انسان،
- توجه به کیفیات فاعله و منفعله و اخلاط اربعه،
- تأکید بر پیشگیری از بیماری‌ها با اصلاح سبک زندگی
- تقویت جنبه‌های معنوی،
- فراهم کردن زمینه و شرایط مطلوب برای فعالیت سامانه درونی

موسوم به قوه مدبره یا طبیعت

- و نیز تقدم درمانهای غذایی و طبیعی بر درمانهای دارویی
- و تقدم داروهای مفرد بر داروهای مرکب
- و بالاخره درمانهای غیرتهاجمی بر درمان‌های تهاجمی می‌باشد (۴-۶).

با توجه به زاویه دید و دیدگاه متفاوت طب سنتی ایران به مقوله سلامت و بیماری، جستجو در منابع طب سنتی ایران برای یافتن راهکارهایی متفاوت با طب رایج برای پیشگیری و درمان بیماریها و گشودن دریچه‌ای نو در برخورد با این مشکل می‌تواند راهگشا باشد.

در دوره‌های تاریخی گوناگون، پزشکی و طب در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف به عنوان یکی از علوم و هنرهای بسیار ارزشمند شکل گرفته و توسعه یافته است. یکی از مهمترین اسناد تاریخی در حوزه پزشکی، آثار حکیمان بزرگ ایرانی، یعنی سید اسماعیل جرجانی و حکیم بوعلی سینا، است. این دو حکیم بزرگ به عنوان نمایندگان برجسته پزشکی ایرانی و اسلامی در دوره‌های

مختلف تاریخی شناخته می‌شوند و آثار آنها در زمینه تشخیص و درمان بیماری‌ها و اختلالات جسمی و روانی، از اهمیت بسیاری برخوردارند (۷).

کبد از اعضاء مرکبه است که در مقابل اعضاء مفرده قرار دارند. اعضاء مرکب یا الیه شامل مغز، قلب، کبد، ریه، بیضه و تخمدان‌ها هستند. کبد دارای عملکردهای بسیاری مانند درگیری در فعالیت‌های متابولیک مرتبط با متابولیسم کربوهیدرات‌ها، چربی‌ها، پروتئین‌ها، تصفیه خون، برداشتن باکتری و سایر مواردی که از لومن وارد خون شده‌اند، تولید و ترشح صفرا، تولید هیپارین به عنوان ماده ضد انعقاد و سم زدایی می‌باشد (۷-۹). ضرورت این تحقیق به علت اهمیت کبد و اثر آن بر عملکرد دیگر دستگاههای بدن و بیماری‌های آن بوده است. به علاوه شکی نیست که یکی از راههای به کارگیری و بهره‌وری از طب سنتی معرفی محتوای آن است. یکی از مسائلی که در آثار این دو حکیم بزرگ به تفصیل مورد مطالعه و تبصر قرار گرفته، سومزاجات کبدی است. سومزاجات کبدی به معنای ترکیب مختلفی از اجزای بدنی و عوامل فیزیولوژیکی در کبد اشاره دارد که به طور تاریخی در تفسیر و تشخیص بیماری‌ها و اختلالات کبدی به کار رفته است. سید اسماعیل جرجانی و حکیم بوعلی سینا در آثار خود به تشخیص و درمان سومزاجات کبدی پرداخته و رویکردهای خاص خود را ارائه داده‌اند.

سومزاجات کبدی، مفهومی مهم در پزشکی سنتی ایرانی و اسلامی است که به ترکیب و تعامل اجزای مختلف کبد، نظام گوارشی و عناصر بدنی اشاره دارد. این مفهوم در تفسیر بیماری‌ها و اختلالات کبدی به کار می‌رفت و نقش مهمی در تشخیص و درمان این بیماری‌ها داشت. برخلاف پزشکی مدرن که از تکنولوژی‌های پیشرفته برای تشخیص و درمان استفاده می‌کند، پزشکی سنتی ایرانی و اسلامی از تجربیات تاریخی، دانش سنتی و روش‌های طبیعی برای بهبود سلامت استفاده می‌کند. مفهوم سومزاجات کبدی به این اعتقاد بنیادین بر می‌گردد که تعادل اجزای مختلف بدن و عوامل فیزیولوژیکی در کبد و سیستم گوارشی انسان بسیار حیاتی است و هر تغییر در این تعادل می‌تواند به اختلالات کبدی و بیماری‌های مختلف منجر شود (۱۰).

مصر باستان به عنوان یکی از تمدن‌های باستانی بزرگ تاریخی و فرهنگی، دارای یک سیستم پزشکی سنتی بود. پزشکی در مصر باستان به شکلی گسترده توسعه یافت و مورخان باستان مصری، متون پزشکی و تشریحات جسمانی را نوشتند. این دو تمدن باستانی، مصر و یونان، به توسعه اولیه تئوری‌ها و روش‌های درمانی در تاریخ پزشکی بسیار کمک کردند و اهمیت بزرگی در تاریخچه پزشکی دارند. افکار و تجارب این دوران‌ها تأثیر زیادی بر توسعه تاریخ پزشکی در دوران‌های بعدی گذاشت (۱۱، ۱۲).

او بر اساس علائم بالینی، نسبت‌های مختلفی از بیماری‌ها و اختلالات کبدی را تعیین می‌کرد. ابن‌سینا در درمان سومزاجات کبدی از داروها و رژیم غذایی استفاده می‌کرد. او به عنوان درمان اصلی تعادل میان سومزاجات میانه‌آورها (مثل سفیدی بیضه، ژله ابریشمی) و داروهای گیاهی (مثل زرشک و زعفران) را توصیه می‌کرد (۱۰، ۸، ۷).

سید اسماعیل جرجانی نیز به مفهوم سومزاجات کبدی پرداخته و اهمیت تعادل بین مواد در بدن را تأکید کرده است. او نیز بر اساس علائم بالینی و اطلاعات جسمانی بیماران، تشخیص سومزاجات را انجام می‌داد. جرجانی نیز از داروهای گیاهی و معدنی در درمان سومزاجات کبدی استفاده می‌کرد. او تأکید می‌کرد که تغذیه صحیح و رعایت رژیم غذایی مناسب نیز از اهمیت بسزایی در درمان سومزاجات کبدی برخوردار است (۱۳).

همانطور که ذکر شد در معالجه سوءمزاجات مشارکتی باید به درمان عضو مشارک توجه ویژه کرد. در مورد سوءمزاج کبدی بشارکت معده نیز باید ابتدا وضعیت سلامت یا عدم صحت معده بررسی و در صورت وجود اختلال یا بیماری، به اصلاح آن پرداخت. در مباحث قبلی ذکر شد که انواع سوءمزاجات معده می توانند با ایجاد ضعف در عملکرد آن، باعث اختلال هضم معدی و در نتیجه انتقال کیلوس خام به کبد شده و سبب سوءمزاج و نقص در عملکرد کبد شوند. شایعترین سوءمزاج مسبب اختلال هضم معدی سوءمزاج سرد و تر است. همچنین عمده ترین خلطی که در اثر اختلال هضم معده در کبد تولید می شود خلط بلغم می باشد که با رسوب در آن موجب سوءمزاج و بیماری کبد می گردد. لذا در ادامه به بررسی درمان سوءمزاج سرد (بارد) معده می پردازیم.

علاج سوءمزاج سرد معده

بطور کلی علم حفظ صحت دو نوع است. اولی شامل علم برای تدبیر بدنهای سالم که علم حفظ الصحة میباشد و دومی علم برای تدبیر بدنهای مریض، که علم علاج نامیده میشود. صحت و سلامتی بدن انسان منوط به رعایت قوانین و تدابیر حفظ الصحة است و در صورتی که فرد سلامتی خود را از دست دهد نیازمند معالجه است (17).

ابن سینا در کتاب قانون درمان یا علاج بیماریها را به سه چیز می داند، یکی تدبیر و تغذیه، دوم استفاده از ادویه و آخر استفاده از اعمال یداوی (15). در طب ایرانی اولین و مهمترین قدم در درمان بیماریها شناخت سبب، اصلاح سبک زندگی و بکاربردن تدبیر مناسب آن مرض است و منظور از تدبیر، تصرف در شش اصل ضروری حیات (سسته ضروریه) است (15).

بر این اساس درمان سوءمزاج معده در طب سنتی در سه بخش است:

۱- تدابیر حفظ الصحة در پیشگیری و درمان سوءمزاج سرد مشارکتی کبد

۲- درمان داروئی سوءمزاج سرد مشارکتی کبد

۳- اعمال یداوی در معالجه سوءمزاج سرد مشارکتی کبد

تأثیر سسته ضروری در پیشگیری و درمان سوءمزاج سرد کبد

بشارکت معده:

در طب سنتی ایرانی شش اصل ضروری برای حفظ سلامتی ذکر شده است که عبارتند از هوا، تغذیه یا ماکول و مشروب (خوردنی و نوشیدنی)، خواب و بیداری، حرکت و سکون بدنی، احتباس و استفراغ، اعراض نفسانی (15).

هوا:

اولین سسته ضروری محسوب شده و از دیدگاه طب سنتی ایران، بدن موجودات را احاطه کرده و موجب تعادل در حرارت قلب و معتدل نگهداشتن روح حیوانی و ادامه حیات میگردد. از دیدگاه حکمای طب سنتی ایرانی، هوایی که صاف و بدون مواد مضر باشد معین و کمک کننده به هضم غذا است. همچنین هوای سرد بدن را صلب و سخت ساخته و حرارت غریزی را در داخل بدن جمع می کند و بدین سبب هضم و نضج غذا بخوبی انجام شده و باعث تقویت بدن و افعال صادره از آن میشود. از طرف دیگر هوای گرم بعلت ایجاد سستی در اعضاء و میل حرارت به خارج بدن باعث سردی باطن و ضعف قوا و بدی هضم می شود (17).

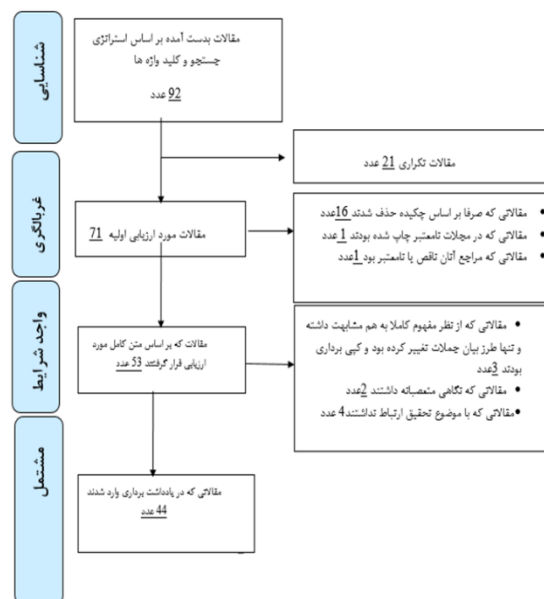
تا مدتی قبل مطالعات بر تاثیر آلودگی هوا بر ریه و قلب و عروق متمرکز بود اما پژوهش های اخیر نشان میدهد که قرار گرفتن طولانی مدت در معرض

با توجه به آنچه که بیان گردید در این مقاله، ما به بررسی دیدگاه و رویکردهای این دو حکیم بزرگ به مفهوم سوءمزاجات کبدی و تشخیص و درمان آن از نگاه آن ها می پردازیم. ابتدا به تشریح مختصری از مفهوم سوءمزاجات کبدی و اهمیت آن در پزشکی ایرانی پرداخته، سپس به مطالعه دقیق آراء و رویکردهای حکمای بزرگی همچون سید اسماعیل جرجانی و حکیم بوعلی سینا در این زمینه خواهیم پرداخت. این مقاله نه تنها به بررسی تفصیلی دیدگاه های این دو حکیم می پردازد، بلکه تلاش دارد تا تأثیرات ارزشمند آن ها در تاریخ پزشکی ایرانی و جهانی را نیز مورد بررسی قرار دهد.

مواد و روش

در این پژوهش که به صورت مروری انجام شده است، جستجوی غیر الکترونیک با استفاده از کتب مربوط طب ایرانی از جمله کتاب سوم القانون فی الطب تالیف شیخ الرئیس ابوعلی سینا انجام شد. جستجوی الکترونیک با کمک موتورهای جستجوگر از جمله Google Scholar و جستجو در پایگاه های اطلاعاتی استنادی مانند scopus، ISC، و... و همچنین پایگاه اطلاعاتی غیر استنادی مانند PubMed، Magiran، SID، و... بر اساس کلید واژه هایی نظیر مزاج، سوءمزاج رحم، قاعدگی، ابن سینا و... انجام شد. نرم افزار جامع نور هم از دیگر ابزارهای کاربردی برای جمع آوری اطلاعات در این تحقیق بود. در نهایت بعد از گردآوری داده های موجود و تجزیه و تحلیل آن ها گزارش نهایی ارائه شد. در نمودار پریسما خلاصه ای از روش تجربه و تحلیل مقالات ارائه می گردد.

نمودار ۱- جریانی پریسما جهت جستجو و انتخاب مقالات

۲- نتایج و یافته ها

تبیین انواع معالجات سوءمزاج مشارکتی کبد از دیدگاه طب سنتی

ایران

- ۱- ادخال طعام بر طعام: یعنی هنوز غذای اول هضم نشده غذای دوم را بر آن بخورند مضرترین چیز برای کبد است.
  - ۲- خوردن آب سرد دفعتاً پس از نهار، جماع، حمام و ورزش: ممکن است به سردی شدید جگر و حتی استسقا منجر شود. در این موارد باید آب با غیر آن مخلوط کنند و نیز بسیار سرد نباشد و همچنین یکدفعه ننوشند.
  - ۳- مواد لزج (لزوجات): تماماً "مضر کبد هستند زیرا باعث سده می شوند و گندم از جمله لزوجات است
  - ۴- شراب شیرین: در جگر سده ها ایجاد می کند و البته به نفسه جالی فضولات است.
  - ۵- نان فطیر، برنج، کله پاچه گوسفند و گوشتهای غلیظ و غذاهای غلیظ زیان دارد (در ماساریقا سده و تنگی می دهد).
  - ۶- تشنگی کشیدن: زیرا ما برای هضم احتیاج به آب داریم و اگر ماییت نباشد غذا در معده محترق میشود.
  - ۷- حرکات شدید (عنیفه) پس از غذا: زیرا حرکات شدید باعث گرمی اعضا و جذب بیشتر غذا - اگر چه غیر منهضم باشد- می شود، و غذای غیر منهضم ایجاد سده می کند به همین علت بهترین وقت ورزش بعد از هضم معدی و در زمان خالی بودن معده است.
  - ۸- نوشیدن آب در بین خواب و بعد از خوردن شیرینی ها
  - ۹- در شکم سیر شیرینی جات خوردن و غذاهای لین و همه شیرینی های مفراط.
  - ۱۰- اشیای گرم خوردن و پس از آن آب سرد خوردن.
  - ۱۱- خوردن گل و انگشت (زغال) و هر چه در آن خاک یا سنگ ساییده باشد.
  - ۱۲- همچنین کباب خوردن بخصوص اگر خام یا سوخته باشد
  - ۱۳- شیر و عسل نیز مضر است: اکثار شیر بعلت تطریب زیاد سستی و رخوت می دهد. عسل جالی است و افراط در آن به علت جلای زیاد ضرر دارد (14).
- اشیای موافق کبد:**
- ۱- هر ادویه ای که در آن مرارت یا قوت تفتیح باشد و همراه با قبض، مقوی جرم کبد است.
  - ۲- و عطریت مناسب جوهر روح آن و مانع عفونت است مثل دارچین و فقاخ اذخر و مر و مانند آن
  - ۳- و آنچه در آن غسل و تنفیذ و جلا باشد مثل ماءالشعیر
  - ۴- و آنچه در آن انضاج و تلیین و خصوصاً "با قبض و تقویت باشد مثل زعفران
  - ۵- و چیزی که همراه این صفات، لذیذ هم باشد مثل مویز و سریع النفوذ مثل شراب ریحانی،
  - ۶- همچنین اگر طبیعت راغب ماده باشد مثل مویز و انجیر و فندق.
  - ۷- کاسنی بری و بستانی بالخاصیه مرض حار کبد را نفع می رسانند.
  - ۸- و اما از غذاها آنچه کیموس تولیدی از آن جید و سریع النفوذ باشد موافق کبد هستند
  - ۹- و شیرینی ها موافق جگرند. البته کسی که دچار ورم کبد باشد باید از شیرینی ها اجتناب کند زیرا که آنها بسرعت بسوی صفرا مستحیل و سده حاصل میکنند و مضرترین شیرینی ها غلیظ آنهاست.

ذرات هوای محیط با قطر کمتر از ۲ میلی متر و همچنین مصرف دخانیات، می تواند با ابتلا به بیماری کبد چرب غیر الکلی در ارتباط باشد (18).

همچنین در یک مطالعه مروری در مورد تاثیر کلیه عوامل محیطی بر کبد چرب غیر الکلی و سرطان کبد، به دو مطالعه کوهورت که در تایلند و دیگری در اروپا اختصاصاً در مورد آلودگی هوا تحقیق کرده، اشاره نموده و نتایج آنرا اینطور بیان می کند که آلاینده های محیطی مانند ذرات معلق در هوا میتوانند اثر سوء بر متابولیسم کبد و سلامتی آن داشته و باعث ایجاد آسیب اکسیداتیو، التهاب و سمیت زایی در کبد شوند. البته نیاز به تحقیقات بیشتر در این مورد نیاز است (18).

تغذیه (مأكول و مشروب):

از میان شش اصل ضروری زندگی، یکی از قوی ترین اسباب در حفظ سلامتی و تعادل جسمی و روحی انسان از نظر طب سنتی ایران، رعایت اصول و آداب خوردن و آشامیدن است. بدن انسان همواره در حال تغییر، تبدیل و تحلیل است و برای جایگزینی مواد تحلیل رفته و بازبایی انرژی نیاز به جایگزینی وجود دارد تا به اصطلاح بدل ما يتحلل شود. مواد خوراکی بدلیل دارا بودن مقادیر متنوعی از عناصر چهارگانه (آتش، هوا، آب، خاک) دارای خصوصیات مزاجی خاص خود بوده و بر اعضای مختلف بدن اثرات مثبت یا منفی متفاوتی ایجاد و ابعاد روحی و روان فرد را تحت تاثیر خود قرار می دهند. اما احتیاج به آب که مهمترین نوشیدنی مورد نیاز انسان است به دلیل کمک و معاونت آن در طبخ (هضم)، ترقیق و نفوذ غذا به اعضاء بدن می باشد (16) از سوی دیگر، معده وظیفه گرفتن و هضم غذا را بعهده دارد که عمل گرفتن یا جذب غذا بعلت دارا بودن بافت عصبی زیاد، در قسمت فوقانی و هضم غذا بیشتر در بخش لحمی یا گوشتی در قعر معده انجام می شود. تغذیه یکی از مهمترین فاکتورهای حفظ سلامتی بعد از هوا در طب سنتی ایرانی است. بطوریکه همه اعضاء برای صحت فعل یا عملکرد خود لازم است مزاج سالم داشته باشند و مزاج سالم نیز منوط به تولید اخلاط صالح در کبد است که خود مشروط به کیلوس مناسب در معده و آن نیز موقوف به ترتیب و جودت غذا است لذا، طب سنتی ایرانی، دستورات تغذیه‌ای عمومی ذیل را در رابطه با ارتقاء سلامت و پیشگیری از بیماریها ارائه کرده است (15).

دستورات عمومی تغذیه در طب سنتی ایرانی

- الف- پرهیز از پرخوری. غذا در زمان اشتهای صادق یا گرسنگی واقعی میل شود و آن زمانی است که معده از غذای وعده قبلی خالی شده باشد و باید قبل از احساس سیری کامل دست از غذاخوردن بکشد.
- ب- در یک رژیم غذایی، غذاها متنوع باشد. چون ادامه دادن خوردن یک نوع غذا از فاکتورهای ایجاد بیماری است.
- ج- پرهیز از خوردن چندین نوع غذا در یک وعده غذایی.
- د- پرهیز از فعالیت فیزیکی تا یک ساعت بعد از غذا خوردن.
- ه- پرهیز از نوشیدن آب و مایعات دیگر حین و تا یکساعت بعد از غذا خوردن
- و- توجه به انتخاب نوع غذا در فصلهای مختلف و توجه به مزاج فصول (15).

درمان سوءمزاج سرد کبد (عضو بیمار):

اشیاء مضر کبد:

در محدب کبد باشد و اگر این موارد رعایت نشوند ضرر آن به تمام بدن سرایت می کند.

-ادویه کبد جهت نفوذ به اعضای بعید ضیق المسالك (عضو دوری، که مسیرباریک دارد) بایستی:

- بیشتر سائیده شوند
- با ادویه منفذه و مدبرقه همراه شوند تا در مسیرها و منافذ باریک نفوذ کند
- در معده زیاد نمانند تا از حرارت معده کمتر منفعل شده و زودتر به سوی کبد برسد
- داروه ها چه حار، چه بارد، چه قابض لطیف الجوهر باشند تا به جگر برسند.

-انواع کاسنی بخصوص نوع بری آن که مایل به حرارت است در امراض کبد سودمند است.

- کاسنی را در گرم مزاجان با سکنجبین و در سرد مزاجان با ماءالعسل بدهند (14).

۳- بحث، نتیجه گیری و پیشنهادها

در طی قرون متمادی، طب سنتی ایرانی با تکیه بر دانش عمیق و تجربیات پزشکان بزرگ، به عنوان یکی از منابع معتبر در تشخیص و درمان بیماری‌ها شناخته شده است. از جمله برجسته ترین پزشکان این عرصه، سید اسماعیل جرجانی و حکیم بوعلی سینا هستند که هر کدام به نوبه خود در تحلیل و درمان بیماری‌های کبدی نقش مهمی داشته‌اند. این دو شخصیت علمی با ارائه نظریات و روش‌های درمانی خاص، در تاریخ پزشکی به عنوان بنیان‌گذاران روش‌های سنتی در درمان مشکلات کبدی شناخته می‌شوند.

سید اسماعیل جرجانی، با تألیفات خود در زمینه پزشکی سنتی، به ویژه در کتاب معروف "ذخیره خوارزمشاهی"، به بررسی دقیق بیماری‌های کبدی و نحوه درمان آن‌ها پرداخته است. جرجانی با استفاده از تجربیات بالینی و نظریات سنتی، به تحلیل دقیق مزاج‌ها و اختلالات کبدی پرداخت و درمان‌های متنوعی را پیشنهاد کرد. در کنار او، حکیم بوعلی سینا، با اثر برجسته‌اش "قانون در طب"، نظریات گسترده‌ای را در مورد سیستم‌های بدن و به‌ویژه کبد ارائه داد که تأثیرات عمیقی بر طب سنتی و پزشکی مدرن داشته است.

در بررسی روش‌های تشخیصی و درمانی این دو پزشک بزرگ، اهمیت تحلیل تاریخچه درمانی و تحولات آن‌ها در طول زمان به وضوح مشهود است. هر یک از این پزشکان با رویکرد خاص خود به بررسی علل، علائم و درمان‌های بیماری‌های کبدی پرداخته و نکات کلیدی را در زمینه تشخیص و درمان این بیماری‌ها ارائه داده‌اند. این تحلیل‌ها نه تنها به درک بهتر بیماری‌های کبدی کمک کرده است بلکه زمینه‌ساز توسعه روش‌های درمانی جدید و بهبود کیفیت زندگی بیماران شده است.

امروزه با توجه به پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیکی در حوزه پزشکی، بررسی و مقایسه روش‌های سنتی با رویکردهای مدرن، می‌تواند به ارتقاء کیفیت درمان‌های موجود و کشف روش‌های جدید درمانی کمک کند. استفاده از دانش سنتی به عنوان یک مکمل در درمان‌های مدرن می‌تواند به بهبود عملکرد کبد و ارتقاء سلامت عمومی کمک کند. این پژوهش به بررسی سیر تشخیصی و درمانی سومزاجات کبدی از نگاه سید اسماعیل جرجانی و حکیم بوعلی سینا

۱۰- پسته به دلیل عطریت و قبض آن و تفتیح مجاری نافع است ولی شدید التسخین بوده

۱۱- و فندق موافق جمیع کبد است و مفتوح بوده و کیموس آن جید است (14).

قواعد کلی درمان کبد

جگر عضو رئیس است و صحت آن موجب صحت تمام بدن است. هضم دوم در کبد است و شروع آن هضم از ماساریقا. هر گاه فساد در جگر باشد توزیع اخلاط و هضم آن ناقص شده و ضرر آن در تمام بدن دیده می‌شود.

- در کبد باید حفظ صحت به مثل و دفع مرض به ضد کنند.
- در تمام بیماری‌های کبدی قوای اربعه ضرورتاً "باید لحاظ شود"
- و اگر در قوتی ضعف دیده شود باید در تقویت آن کوشید
- اگر کبد دچار سوء مزاج شده باید سوءمزاج تعدیل شود
- و اگر سده در آن بود باید به تفتیح پرداخت

- هر چیزی که خوشبو و لذیذ و مفتوح و مدر باشد اصلاح کبد می‌نماید.
- تاثیر اطلیه در کبد سریعتر است اما چون عضو رئیس و نازک است دوی قوی التحلیل نباید بر آن استعمال شود. تا وقتی سبب مشخص نشود طلا استفاده نشود.

- در امراض مادی کبد قبل از تنقیه، استعمال ضمادهای بارد بر جگر ایجاد سده می‌نماید.

- تدبیر طحال و مراره لازم است چون خادم کبد بوده و سودا و صفرا به سوی آنها می‌آید.

- استعمال ادویه حاره مثل سرکه کهنه در کبد جایز نیست اما در طحال استفاده می‌شود.

-بهترین وقت خوردن دوا در امراض کبد (بخصوص در سدد کبد و امثال آن) هنگامی است که غذا از معده به سوی کبد نفوذ کرده و هضم در آن پایان پذیرفته و فضولات از آن جدا شده است به علت آنکه غذا و نوشیدنی مانع نفوذ دارو به کبد نشود و تصرف در غذا کبد را از تصرف در دوا باز ندارد و همچنین غذا و دوا مخلوط نشوند و فعل دوا ضعیف شود. (۴-۳ ساعت بعد از خوردن غذا، صبح ناشتا، قبل از استحمام).

-داروهای محلل مفتوح که در امراض مادی کبد همچون امراض سدی و ورمی استعمال می‌شوند باید به همراه قابض های مقوی و معطر که حفظ کننده جوهر آن دارو با قبض و عطریت است باشد مگر آنکه دارو پیوست یا خشکی مفرط ایجاد کند.

-درمان کبد باید به رفق باشد و سرد کردن و گرم کردن آن با احتیاط انجام شود چون سرد کردن آن بافراط امکان ابتلا به استسقا، دارد و گرم کردن کبد بافراط ممکن است منجر به ذبول شود.

- به داروهای مبرد کبد باید مقویات مسخنه و به مسخنات آن باید مقویات مبرده اضافه شود. همچنین همراه داروهای باید از داروهای معطر و قابض استفاده کرد.

-به خطاهایی که ممکن است در موقع درمان کبد پیش بیاید باید توجه کرد، زیرا خطا در معالجه کبد به سوی عروق و سپس بدن سرایت می‌کند. بطور مثال خطاهای معالجه کبد آن است که هنگامی که باید اسهال بدهند ادرار ایجاد کنند و این زمانی است که ماده در قعر کبد باشد یا بالعکس گاه باید ادرار بدهند ولی ممکن است اسهال ایجاد کنند و این زمانی است که ماده

علت آن که در معده بافت عصبی غلبه دارد سرد و خشک قائلاند. خارج شدن عضو از مزاج طبیعی به هر دلیلی (سبک زندگی نامناسب یا پیری، بیماری و غیره) را سوءمزاج میگویند که با توجه به عضو و نوع سوءمزاج ایجاد شده (سرد، گرم، خشک، مرطوب)، میتواند تظاهرات بالینی مختلفی داشته باشد. در مواقعی که بیماری یا اختلال عملکرد در کبد وجود دارد حالات مختلفی را میتوان در نظر گرفت:

الف- خود کبد به طور صرف دچار اختلال است.

ب- کبد دارای اختلال نبوده بلکه کیلوسی که از معده در اختیار آن قرار میگیرد غیر طبیعی بوده که این موضوع باعث اختلال عملکردی کبد شده است و در طب سنتی ایران به آن بیماری مشارکتی کبد اطلاق می شود که سوءمزاج سرد کبد به مشارکت معده نیز جزئی از آن محسوب می گردد.

در طب سنتی ایران مزاج اصلی کبد گرم و مرطوب ذکر شده و تغییر آن به سمت سردی باعث نقص در عملکرد آن و تولید اخلاط نامناسب می گردد. در سوءمزاج سرد کبد به مشارکت معده، آنچه بر اختلال کبد مقدم است ضعف هضم معدی است که باعث می شود اخلاط تولید شده در کبد نیز غیر طبیعی بوده و در نهایت کبد را به سمت سردی سوق دهد. سرد شدن کبد موجب می شود هضم دوم در کبد به خوبی انجام نشده و ماده ای که به خامی گرایش دارد به نام بلغم بیشتر تولید گردد. کیفیت سردی باعث تکاثف، متراکم شدن، تجمع و فشرده شدن می شود، بنابراین سوءمزاج سرد کبد باعث افزایش تولید خلط بلغم و رسوب و تجمع آن در کبد شود و طیفی از بیماری های ساده تا مزمن و پیشرفته کبد را ایجاد کند.

اختلالات کبد به مشارکت معده از دیدگاه طب سنتی ایران همانند مطالعات نوین چند عاملی است و ممکن است همزمان چند عامل مختلف موجب ایجاد بیماری در کبد شوند.

عوامل مطرح را می توان به سه دسته مختلف تقسیم بندی نمود:

- عوامل تغذیه ای و سایر عوامل سبک زندگی

- علل معده ای

- و عوامل متفرقه

- برخی از این عوامل مانند علل مربوط به سبک زندگی در حقیقت جزء عوامل خطر برای ایجاد علایم سوء هاضمه محسوب می شوند که در دراز مدت بر اعضای مختلف بدن مانند دستگاه گوارش تاثیر می گذارند. در طب سنتی ایران تغذیه و سایر عوامل سبک زندگی یا همان سته ضروری شامل: هوا، خوردنی ها و آشامیدنی ها، خواب و بیداری، احتباس و استفراغ، حرکت و سکون و اعراض نفسانی نقش بسیار مهمی در سلامت بدن و اعضاء از جمله معده و کبد دارد بطوریکه برای سلامتی عام بدن و هر کدام از اعضاء دستورات مخصوص به خود دارد. عدم رعایت صحیح دستورات فوق مانند: پرخوری و خوردن سریع، کم جویدن غذا و وعدههای غذایی نامنظم، عدم تحرک کافی، خواب زیاد و طولانی، نوشیدن آب سرد در ناشتا، پس از استحمام و یا روابط جنسی، موجب ضعف معده و نقص در فرآیند هضم مواد غذایی و در نتیجه افزایش سردی و رطوبت معده و کبد و نهایتاً افزایش تولید بلغم در کبد میشوند همچنین در مواردی که هیچ اختلال در عملکرد معده وجود ندارد، دریافت بیش از حد از غذاهای تولید کننده بلغم باعث افزایش تولید بلغم در کبد می شود.

پرداخته و کاربردهای عملی این نظریات را در دنیای امروز مورد بررسی قرار می دهد.

از دیدگاه طب سنتی ایران، بدن انسان سیستمی یکپارچه با اعضای مرتبط با هم است که بیماری یا سلامت آنها بر هم اثر میگذارد. براین اساس ممکن است عامل ایجاد بیماری یک عضو، در عضو دیگری باشد که به آن، عضو مشارک و بیماری را مشارکتی گویند و جهت درمان عضو بیمار لازم است به عضو مشارک توجه ویژه نمود. از طرفی حکمای طب سنتی ایران خصوصاً ابن سینا و جرجانی معده را عضو شریف و مشارک برای اعضای بدن برشمرده اند بطوریکه سلامتی آن بر سلامت یا بیماری جمیع اعضای بدن موثر و حتی صحت بدن موقوف به صحت آن است از اینرو برخی از حکما معده را از اعضای رئیس دانسته و در علاج هر مرض یا بیماری رعایت آن ضروری گفته اند. همچنین بنابر نظر ابن سینا بیماریهای کبد می تواند از خود کبد و یا از مشارکت اعضا دیگری مثل معده، طحال، کیسه صفرا، کلیه ها و رودها ناشی شود اما در اکثر مواقع بیماریهای مشارکتی کبد ناشی از معده است.

در فصول قبل طریق یا مسیر ارتباط و مشارکت بین اعضاء بدن یعنی: متواصلان بالطبع، خادم و مخدومی، مجاورتی، طریق الی الثانی، مبدأ فعل دیگری، میانجی عضو سوم، محاذات، مصب آخر، اتفاق در جنس و اتفاق در فعل و ضعف ذاتی گوهر عضو ذکر شد و بر اساس آن نحوه ارتباط بین معده و کبد را بررسی کردیم. سپس سوءمزاج سرد معده و کبد از نظر تعریف، اسباب و علل، دلایل و علائم و درمان بطور مفصل بیان گردید.

در مبحث تشریح کبد در کتب طب سنتی، زوائد انگشت ماندنی برای کبد تعریف شده که بوسیله آنها بر روی معده سوار و آن را در بر میگیرد و کیسه صفرا در زیر بزرگترین برجستگی قرار دارد و در طب نوین چنین آمده که سطح تحتانی کبد مقعر بوده و دارای فرورفتگی هایی به شکل اعضاء مجاور خود مانند معده در سمت چپ و کلیه، قسمت کوچکی از روده و کیسه صفرا در سمت راست میباشد. در طب سنتی ایران مهمترین نقش مشارکت بین معده و کبد، عملکرد معده بعنوان عضو اصلی در هضم اول است جاییکه غذای مصرف شده بواسطه تاثیر حرارت غریزی و قوت هاضمه معده، بهصورت کشکاب ثخین غلیظ (آش جوی غلیظ) یا کیلوس درآمده و از طریق عروق ماساریقا به کبد جذب و تحت تاثیر حرارت کبدی به کیموس (اخلاط اربعه) تبدیل میگردد. کمیت و کیفیت اخلاط چهارگانه تشکیل شده علاوه بر عوامل داخل کبدی به غذای مصرفی بعنوان سبب مادی و همچنین نحوه هضم معده بستگی دارد. هضم طبیعی معده نیز به مزاج سرشتی کل بدن و معده مربوط است. به این مفهوم که در یک مزاج خاص اگر مصرف مواد غذایی تولید کننده خلطی بیشتر باشد در نتیجه در کبد آن خلط بیشتر تولید می شود و همچنین در چند فرد با یک نوع غذای مصرفی تولید اخلاط در کبد تحت تاثیر مزاج بدن و معده فرد متفاوت خواهد بود. حکیم جرجانی معتقد است که سبب فاعلی همه اخلاط، حرارت کبدی یکسان است و آنچه در تولید اخلاط مختلف موثر است تفاوت مواد غذایی است بطوریکه حرارت معتدل در اجزای غذای معتدل موجب تولید دم و در اجزای غذاهای غلیظ و مرطوب باعث تولید بلغم میشود.

از دیدگاه طب سنتی ایران همانگونه که هر فرد جامعه مزاج مخصوص بخود دارد، هر یک از اعضای بدن نیز دارای یک مزاج منحصر به فرد است که با آن عملکرد طبیعی دارد. بر این اساس مزاج عضوی کبد را از آن جهت که محل روح طبیعی و نضح و طبخ غذاست گرم و تر و مزاج عضوی معده را به

- Zakersalehi G. Study on the Legal Status of Traditional and Complementary Medicine and the Challenges Ahead in Iran. *Iranian Journal of Medical Law*. 2017;10(39):101-20.
- افشاری پور م. بیماری کبد چرب غیر الکلی و نارسایی‌های ناشی از آن از دیدگاه طب سنتی ایرانی و طب رایج. *مجله تاریخ پزشکی - علمی پژوهشی*. ۱۴۰۲;۱۲(۴۴):۱-۱۴.
- محسن بعدسستیشزاتم. ابوعلی سینا به عنوان یک پیشگام در تشریح و بیان جزئیات دستگاه گردش خون و حلقه شریانی مغز. *مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان*. ۱۴۰۰.
- محمدی ش. مقایسه تطبیقی تشریح کبد و سیستم صراوی از دیدگاه طب سنتی و طب نوین. *نوید نو*. ۲۰۲۳;۲۶(۸۵):۵۶-۶۴.
- عسکری ف. سم، نجات‌بخش ف. . رویکرد طب سنتی ایران و طب کلاسیک در تغذیه اختصاصی کبد در سلامت و بیماری. *مجله تاریخ پزشکی - علمی پژوهشی*. ۲۰۱۴;۱۹:۶.
- ULLAH MF. INDIGENOUS MEDICINE SYSTEMS: ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY ALIGARH.
- Oumeish OY. The philosophical, cultural, and historical aspects of complementary, alternative, unconventional, and integrative medicine in the Old World. *Archives of Dermatology*. 1998;134(11):1373-86.
- Toosi MN, Ardekani MRS, Minaie MB, Nazim I, Esfahani MM, Khadem E. Fatty liver disease from the perspective of traditional Iranian medicine. *Quran Med*. 2012;1(4):117-8.
- ابن سینا حسین بن عبدالله، *قانون فی‌الطب* (طبع بیروت)، داراحیاء التراث العربی بیروت، چاپ اول، ۱۴۲۶ ه.ق. جلد سوم، صص ۳-۲۳۱.
- ابن سینا حسین بن عبدالله، *القانون فی‌الطب* (طبع بیروت)، ۴ جلد، دار احیاء التراث العربی، چاپ اول: ۱۴۲۶ ه.ق. جلد اول، صص ۲۵۵-۲.
- عقیلی علوی شیرازی محمدحسین بن محمدهادی. خلاصه الحکم، ۳ جلد، اسماعیلیان؛ قم، ۱۳۸۵ ه.ش. صص ۲۰۵ و ۲۲۷-۳۳۱.
- گیلانی محمدکاظم، چوپانی رسول. *حفظ الصحه ناصری*. تهران: انتشارات طب سنتی ایران ۱۳۹۴.
- Tarantino G, Capone D, Finelli C. Exposure to ambient air particulate matter and non-alcoholic fatty liver disease. *World journal of gastroenterology: WJG*. 2013;19(25):3951.
- ابن سینا در کتاب قانون درمان یا علاج بیماریها را به سه چیز می داند، یکی تدبیر و تغذیه، دوم استفاده از ادویه و آخر استفاده از اعمال یدای. در طب ایرانی اولین و مهمترین قدم در درمان بیماریها شناخت سبب، اصلاح سبب زندگی و بکاربردن تدبیر مناسب آن مرض است. منظور از تدبیر، تصرف در سته ضروریه یا همان شش اصل ضروری حیات یعنی هوا، اغذیه و اشربه، حرکت و سکون، خواب و بیداری، احتباس و استفراغ و اعراض نفسانی است.
- بر این اساس درمان کبد چرب در طب سنتی ایرانی در سه بخش است:
  - ۱- تدابیر که بخشی از آن عمومی است مثل دستورات غذایی، خواب و...، و قسمتی از آن هم منع مواردی است که به کبد آسیب می رساند مثل، خوردن آب سرد، طعام بر طعام خوردن و...
  - ۲- درمان بیماری عضوی کبد، با استفاده از داروهای مفتح، ملطف، مقوی، منضج اخلاط غلیظ و متضاد با سوءمزاج ایجاد شده
  - ۳- درمان اختلال هضم معده
- همانطور که در فصول قبل آمد، درمان بیماری های مشارکتی شامل اصلاح عضو مشارک (پاکسازی و تبدیل مزاج) و تقویت آن و همچنین تقویت عضو بیمار است. پس در درمان سوءمزاج سرد کبد به مشارکت معده لازم است ابتدا اقدام به درمان سوءمزاجات مربوط به این عضو شود و بعد از رفع اختلال موجود در معده در صورت وجود بیماری، در مرحله بعد اقدام به درمان کبد شود.

مراجع

- Organization WH. National policy on traditional medicine and regulation of herbal medicines: Report of a WHO global survey: World Health Organization; 2005.
- Matthews HB, Lucier GW, Fisher KD. Medicinal herbs in the United States: research needs. *Environmental Health Perspectives*. 1999;107(10):773-8.
- Forghani B. Medical History of Iran and the lands of the Eastern Caliphate. Translated by Elgod C Tehran: Amir Kabir. 2007;1356.
- Ansariipoor M, Naseri M, Esfahani MM, Nabipoor I, Rakhshani F. Modernity and tradition in medicine. *History of Medicin Journal*. 2017;9(30):139-67.
- Mohammadi Balban B, Alhoei Nazari Z. India medicine transfer to the muslim world. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine*. 2013;3(3):351-68.